

Dr. Nikula István

ELTE ÁJK Pénzügyi Jogi Tanszék

Témavezető: Dr. Darák Péter, egyetemi docens; Kúria, tanácsvezető bíró

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.2.96>

Válságkezelő kísérletek az államok finanszírozása érdekében az I. világháborúban: az első különadók Európában

(Crisis management attempts to finance states in World War I: the first special taxes in Europe)

Absztrakt

Az I. világháború valamennyi hadviselő és semleges európai állam számára rendkívüli terhet jelentett gazdasági és költségvetési szempontból is. A hadi gépezet kielégíthetetlen forrásigénye, az összeomló nemzetközi kereskedelem, az ütemesen növekvő infláció, a társadalom elszegényedése mellett egy évszázada nem látott nyereséget könyvelhettek el bizonyos gazdasági szereplők. Éppen ezért a kormányok számára tálcán kínálkozott annak lehetősége, hogy e jövedelmekre extraprofitadókat kivetésével megjelenjenek az első különadók Európában – mely sajátos helyzetüknél fogva más-más módon valósult meg a semleges skandináv államokban, Nagy-Britanniában, Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában.

Tárgyszavak: I. világháború, különadók, költségvetés, válságok, extraprofit

Abstract

World War I was an extraordinary economic and budgetary burden for all belligerent and neutral European states. In addition to the insatiable need for resources of the war machine, collapsing international trade, steadily increasing inflation, and the impoverishment of society, certain economic actors were able to record profits not seen in a century. That is why the governments were presented with the opportunity to introduce the first special taxes in Europe by imposing excess profit taxes on these incomes - which, due to their specific situation, was implemented in different ways in

the neutral Scandinavian states, Great Britain, Germany and Austria-Hungary.

Keywords: *World War I, special taxes, budget, crises, excess profit*

1. Bevezetés

Egyik ország sem volt felkészülve arra, milyen gazdasági, pénzügyi és társadalmi következményekkel fog járni az I. világháború már a kitörését követő néhány hónapon belül. Nem csupán a hadba lépő, de a semleges államok kormányait is sokszerűen érte, milyen gyorsan épült le a kereskedelem, és ez milyen gyorsan járt együtt az áruhiánnyal, az infláció elszabadulásával és a korábban működő termelési láncok szétszakadásával. Mindezek maguk után vonták az állami kiadások szintjének rohamos emelkedését, ami kihívás elé állította az összes ország pénzügyminiszterét: hogyan tovább?

Az élelmiszerárak és a lakásbérleti díjak emelkedése még azokat az európai társadalmakat is érintette, melyek fiait nem vitték el frontszolgálatra. A kormányok ezért szociális intézkedéseket szorgalmaztak, amelyek többletforrást igényeltek, miközben a hadi célú kiadások mértéke feltartóztathatatlanul emelkedett. Ezzel párhuzamosan, – főleg a háború első felében – sokak számára rendkívüli mértékű profit elérését tette lehetővé a nagy háború, hiszen úgy tűnt, a hadviselő felek kielégíthetetlen piacot jelentenek az élelmiszerek, a textilipar, a nyersanyagok, illetve a szállítmányozás számára. Nem csupán a társadalmak igazságérzete, de a költségvetéseken tátongó lyukak is hamar ezekre a nyereségekre terelték a döntéshozók figyelmét. Ekkor születtek meg az első háborús nyereségadók, amelyek az „extraprofitok” megadóztatását tűzték ki célul, mintegy a „*jelen rendellenes idők gyakorlati politikai kérdéseként*”¹. Jelen tanulmány célja annak bemutatása, mi állt az új adó európai sikere mögött, milyen társadalmi és gazdasági körülmények között döntöttek az alkalmazásuk mellett mind a semleges országok, mind az antant, mind a központi hatalmak, vagyis: miként működött az első európai különadó?

¹ Daunton 1996. 899.

2. Dánia

Az I. világháború kirobbanásának előestéjén Dánia gazdasága az igen fejlett mezőgazdaságon és annak külföldi piacokon értékesíthető termékein alapult, ami azonban korántsem jelentette azt, hogy az ország önellátó lett volna akár az élelmiszertermelés, akár a takarmányozás szempontjából. 1913-ban a dán gabonafelhasználás egyharmadát külföldről kellett fedezni, sőt nyersanyagok és energiahordozók hiányában további importra is szorult. A dán kormány számára tehát elsődleges szempont volt a külföldi piacokhoz való hozzáférés fenntartása, valamint a kereskedelemből származó állami bevételek védelme.²

A háború kitörését követően a nemzetközi kereskedelem rövid időre szinte teljesen lebénult, majd hiába indult újra hónapokon belül, az árak meredeken nőni kezdtek, nem függetlenül a háborús kockázatok miatt emelkedő szállítmányozási (és biztosítási) díjaktól. Mindezt csak súlyosbította, hogy az 1914. évi rozstermés igen gyenge volt, ami a dánok alapélelmiszerének számító rozskenyér árát is egyharmaddal növelte. Az ütemes áremelkedés 1914-1919 között végig fennállt, a kiskereskedelmi árak évente 16-18%-kal nőttek, az energiahordozók ára pedig megháromszorozódott. Az egyre nehezebbé váló megélhetés miatt a lakosság vidékről a városokba költözött, ami nem csupán a helyi hatóságoknak okozott kihívást, de a bérleti díjak is megugrottak.³

A dán kormánynak mind kül-, mind belpolitikai téren súlyos kihívásokkal kellett szembenéznie. Semlegessége okán Dánia elméletben több lehetőséggel bírt külpolitikai, illetve külkereskedelmi téren, a valóság azonban ezzel éppen ellentétesen alakult számára. Ahogy Einar Cohn összefoglalóan megállapította, a világháborús dán gazdaságpolitika folyamatos „*késélen egyensúlyozás*” volt.⁴ Nyitott gazdaságukra tekintettel mindent elkövettek, hogy a kereskedelmük mindkét háborús tömbbel zavartalanul folytatódjon. Németország, mivel az évek során Dánia egyik legnagyobb élelmiszerfelvásárlójává vált, természetesen támogatta ebben a törekvésében, Nagy-Britannia azonban a dán importon keresztül a német gazdaság kiszolgáltatásától tartott. Kizárólag újra-exportálási tilalom vállalása mellett voltak hajlandók kereskedni Dániával, ami azonban a korlátlan német tengeralattjáró háború 1917-es meghirdetését követően szinte

² Sørensen 2014. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/denmark>, (a továbbiakban: Sørensen 2014.) (2024. 05. 18.)

³ Sørensen 2014.

⁴ Cohn 1928. 49.

teljesen meg is szakadt. Az egyensúlyozás politikája ezt követően kudarcot vallott, és Dánia szinte teljesen a német gazdaságtól vált függővé.⁵

A szociális válságot intervenciós államként kísérelték meg kezelni. Hatósági árat határoztak meg energiahordozókra és bizonyos élelmiszerekre, a termelőket pedig a kormány kompenzálta amiatt, hogy alacsonyabb belföldi árakon kell értékesíteniük a termékeiket a jövedelmezőbb külföldi – jellemzően német – piacok helyett. Emellett szinte egyik napról a másikra erősítették meg a szociális védőhálót, amikor 1914 őszén megszületett a szegénységi segély, a munkanélküli segély és a mozgósított katonák családjainak támogatásáról szóló törvény. Az emelkedő árak elleni törvény (*Dyrtidsloven*) lehetővé tette a helyi hatóságok számára, hogy a „szegény polgárok” részére jövedelemtámogatást nyújtsanak úgy, hogy megélhetési kiadásaik 2/3-át az állam megtéríti. Az eredetileg 1915 decemberében elfogadott törvényt egy évvel később felülvizsgálták, és a jogosultak körét kiterjesztették „azokra, akiket nehéz helyzetbe hoztak az emelkedő árak”.⁶ Azonban nem csak a kormány, hanem a helyhatóságok is aktív szereplői lettek a szociális juttatások bővítésének. Az új törvények lehetővé tették, hogy a városok különös támogatási formákat vezessenek be, amivel egyharmaduk élt is azzal, hogy valamilyen támogatást nyújtott az alapvető élelmiszerekre.⁷

A bemutatott példák szemléltetik, mekkora mértékben ugrott meg a dán kormány újonnan bevezetett, illetve kibővített szociális juttatásainak köre, ami magával vonta a kiadások nagyságrendi növekedését is. Amíg 1916-1917-ben a rendkívüli szociális segélyekre fordított állami kiadások (beleértve az élelmiszer- és üzemanyag-támogatásokat is) 43 millió dán koronát tettek ki, addig a kiadások 1918-1919-re ennek csaknem nyolcszorosára, 335 millió koronára emelkedtek.⁸ Az állami bevételek folyamatos növelésének kényszere már a háború első hónapjaiban jelentkezett és egyre égetőbb lett, ami a fiskális politika aktívabbá és útkeresése nyomán „kreatívabbá” válásában mutatkozott meg. Ennek első példája a dán extraprofitadó (hivatalos megnevezése szerint *Merindkomstskat*) 1915-ös elfogadása volt⁹, amit az 1915. április 1-jével kezdődő adóévtől vezettek be, és egészen az 1919-1920. adóév végéig hatályban volt.¹⁰

⁵ Sørensen 2014.

⁶ Sørensen 2014.

⁷ Hansen 1984. 75.

⁸ Sørensen 2014.

⁹ 1915. május 10-én fogadták el a 129. számú törvénnyel

¹⁰ Rafner 2024. „*Merindkomstskat*”, „*Told- og skattehistorisk leksikon*” (Dán Vám- és Adótörténeti Enciklopédia) <https://www.zise.dk/data.aspx?oId=38> (a továbbiakban: Rafner 2024.) (2024.05.18.)

A bevezetett különadó mind a magánszemélyekre, mind a gazdasági társaságokra kiterjedt, az eredeti jogalkotói szándék a háború okozta áremelkedések révén realizált extra nyereséget kívánta elvonni. A gazdaság szerkezete miatt ezt elsősorban a nagy élelmiszertermelők és kereskedők érték el, ezért a közvélemény csupán „gulyásadóként” hivatkozott rá.¹¹ Azokat a magánszemélyeket terhelte többletjövedelem-adóként, akiknek az éves jövedelmük legalább 8 000 dán korona volt, és egyben meghaladta az 1912/1913-1914/1915. évek átlagjövedelmét. A kalkulált többletjövedelemből 7 000 koronás levonást engedélyezett a jogalkotó, ami azonban a növekvő többletjövedelem mellett fokozatosan megszűnt, és a fennmaradó összeg 10%-át pótdadóként kellett befizetni. A gazdasági társaságnak pedig akkor kellett az adót megfizetnie, ha a bevétel elérte az alaptőke legalább 5%-át, és egyben meghaladta az említett évek átlagjövedelmét. A társaságok többletadója lépcsőzetesen emelkedett a többletjövedelem 8%-20%-a között attól függően, hogy a többlet az alaptőkéhez viszonyítva mekkora volt. A pénzügyminiszter felhatalmazást kapott arra, hogy különleges esetekben kedvezményt adjon vagy akár el is engedje az adót, ha az adózó bizonyítani tudta, hogy a többletbevétele nem „*az európai hadiállapot teremtette viszonyok miatt*” keletkezett.¹²

Ennek a bizonyítási kötelezettségnek érthetően igen nehezen lehetett megfelelni, hiába határozták meg példaként a lottónyereményeket, vagy a felhalmozott nyugdíjjuttatásokat. Azonban nem csupán e szabály miatt, hanem a bevételek növelésének kényszere következtében is átfogóan módosították 1916-ban az adót.¹³ A többletbevétel megállapításának szabályai akként változtak, hogy az 1912/1913-1914/15 évek két legmagasabb jövedelmének átlagához viszonyítva kellett azt kiszámítani. A magánszemélyek különadójának alsó határát ugyan 8 000 koronáról 6 000 koronára csökkentették, de cserébe nem kellett adót fizetni a 2 000 korona alatti többletjövedelmek után. Az adó progresszívvé vált (a kulcs 1%-25% között változott) mind a rendes jövedelmet, mind a többletjövedelmet illetően, vagyis a legmagasabb kulcsokat alkalmazták azon adóalanyok esetén, akiknek magas volt a rendes jövedelmük és a többletjövedelmük is. A vállalkozások adókulcsa is változott, 8%-ról 25%-ra emelkedett.¹⁴

A különadó módosítása komoly eredményeket hozott: míg 1915/1916-ban az adó mintegy 6 millió dán koronát hozott az államnak, addig 1916/1917-ben a bevétel már elérte a 70 millió koronát. Megjegyzendő, hogy a tényleges bevétel már ekkor meghaladta a dán pénzügyminiszter

¹¹ Stamp 1917. 26-37.

¹² Rafner 2024.

¹³ 1916. május 17-én a 155. számú törvénnyel került kihirdetésre.

¹⁴ Rafner 2024.

előzetes várakozásait, aki kb. 60 millió koronát várt erre az évre.¹⁵ Az 1917-ben történt adóemelést követően (a legfelső kulcs 30%-ra nőtt) az 1917/1918-as adóévben már 170 millió korona gyarapította a dán államkasszát a különadó után.¹⁶ 1919-re már az adóbevételek több mint fele e különadóból származott.¹⁷

Dánia semleges államként nem kényszerült a hadi kiadások fokozására, így forrásait a gazdaságot ért sokkhatás csillapítására, a kereskedelem fenntartására, illetve a szociális támogatások nagyarányú bővítésére tudta fordítani. A hivatkozott források alapvetően sikeresnek ítélték ezeket a kormányzati törekvéseket, amelyek kiegészültek a városok által szervezett további támogatási formákkal is. A különadó dán példája pedig – álláspontom szerint – biztosította az ehhez szükséges többletforrást, ami abban az időszakban is növekedni tudott, amikor a központi hatalmakon kívüli kereskedelem lehetősége szinte teljesen megszűnt. Az évek során a dán költségvetés egyre inkább támaszkodott erre a biztos forrásnak tűnő adóra, lehetővé téve a válság kezeléséhez szükséges intézkedések végrehajtását.

3. Svédország

1914. augusztus 3-án Svédország deklarálta semlegességét, ami kis államként a nagyhatalmak mellett természetes döntés volt. Emellett a svéd gazdaságpolitika számára is elengedhetetlenül fontos cél volt, hogy mind Németországgal, mind Nagy-Britanniával fenntarthassák a kereskedelmüket. Svédországra abban a tekintetben hasonlóan válságos módon hatott a világháború kirobbanása, mint Dániára: hirtelen rádöbrentek, mennyire is függenek más országok piacaitól, hiszen alapvetően nyersanyagok és élelmiszerek exportjára épült a gazdaságuk, azonban gabonából jelentős importra szorultak.¹⁸

Az export azonban sokkal dominánsabb volt a svéd gazdasági szerkezetben, mint az import, ezért Dániával szemben Svédországban több gazdasági szektor is meglátta a piaci lehetőséget a nagy háborúban. A hadviselő felek kielégíthetetlen keresletet támasztottak a nyersanyagok, az élelmiszerek és a tengeri szállítmányozás iránt, ami rendkívül jövedelmező

¹⁵ <https://tidsskrift.dk/nationaloekonomisktidsskrift/article/view/59339/81979> (2024.05.18.)

¹⁶ Rafner 2024.

¹⁷ Sørensen 2014.

¹⁸ Qvarnström 2014. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sweden> (a továbbiakban: Qvarnström 2014.) (2024.06.06.)

lehetőségeket nyitott meg a hajótulajdonosok, a bányavállalatok, az ipar és a mezőgazdaság szereplői számára.¹⁹

Az árak Svédországban folyamatosan emelkedtek a háború éve alatt, 1913-hoz képest összességében mintegy 250 százalékkal. A Hammarskjöld-kormány szabályozása és monetáris politikája csak tovább rontott a helyzeten, mivel a hatóságilag szabályozott árakat folyamatosan túl alacsonyan határozták meg, és a gazdálkodók ahelyett, hogy eladták volna a termékeiket, inkább visszatartották azokat, hogy illegálisan értékesítsék. Ez a fogyasztási cikkek hiányával párosulva virágzó feketepiacot eredményezett. Egyesek hatalmas nyereségre tettek szert, és a városokban működő úrgazdag kereskedőket hamarosan „gulyásbáróknak” nevezték. Az eredetileg dán gúnynevet átvéve azokat a nyereszkezőket illették ezzel a névvel, akik alacsony minőségű élelmiszert adtak el a központi hatalmak hadseregeinek.²⁰

Ahogy a háború elején szinte mindenhol, Svédországban is az volt az uralkodó felfogás, hogy a háború rövid időn belül véget fog érni. Fél év elteltével azonban a svéd ipar is felmérte, hogy a háború akár hosszabb ideig is tarthat, ami a termelés és értékesítés felfuttatása mellett is hihetetlen nyereséget jelentett az említett szektorokban. A napóleoni és a krími háborúkban realizált profitot tapasztaltak: a svéd export 1910-1915 között 50%-kal bővült. A folyamatos kereslet jelentősen élénkítette Svédország gazdaságát, hiszen a megrendeléseket csak folyamatos beruházásokkal tudták követni, mindez a kereslet, az ár és a nyereség együttes emelkedésében mutatkozott meg.²¹

Az emelkedő társasági nyereségek láttán Dánia példáját követve a svéd kormány is kezdeményezte azon társasági nyereség megadóztatását, melyek „a háborús körülményekkel voltak összefüggésbe hozhatók” (*Kriegskonjunkturskatt*). Az új adót azoknak a társaságoknak kellett megfizetnie, melyek bevétele a 1913-1914. évek átlagához képest a háborús környezet miatt kedvezőbben alakult, amennyiben ez a bevételrész a társaság tőkéjének 5%-át meghaladta. Adót kellett fizetnie a legalább 15 000 svéd korona éves bevételt elérő magánszemélyeknek is, amennyiben az ő jövedelmük is emelkedett a háború előtti időszakhoz képest. Az adó mértéke a többletjövedelem 12%-át képezte.²²

A dán mintához hasonlóan tehát ez a különadó is – kezdetben legalábbis – a háború okán keletkező extra nyereséget célozta meg. Svédországban is

¹⁹ Hobson és munkatársai 2012. 16.

²⁰ Qvarnström 2014.

²¹ Sveriges Riksbank 2018. 260.

²² Sveriges Riksdag, 1915. évi 196. számú indítvány

lehetővé tették az adózók számára az ellenbizonyítást, vagyis azt a jogot, hogy igazolják: kiugró jövedelememelkedésük nem hozható kapcsolatba a háborúval. Ahogy Dániában is hamar bebizonyosodott azonban, Svédország sem tudta sokáig fenntartani ezt a szabályozást, hiszen nagyon hamar igazolódott az igazságtalansága. A problémával a svéd parlamentnek már a rá következő évben foglalkoznia kellett. A vita során számos elméleti, illetve az 1915-ös adóévből származó gyakorlati problémákra is hivatkoztak a képviselők:

- a) *„Egy kisvárosi vegyeskereskedésnek az adóévben 3 000 svéd koronával nagyobb bevétele volt, mint egy évvel korábban, de hogyan tudná akár ő, akár az adóhatóság megállapítani, hogy ez a többlet a háborús gazdasági helyzetnek vagy másnak köszönhető-e?”*
- b) *„A göteborgi golyóscsapágygyárban az 1915-ös év során 5,6 millió koronával nőtt az éves nyereség. Az igazgatóság jelentésében az szerepelt, hogy 'a háború ugyan nem gyakorolt semmilyen negatív hatást a társaság egészére, de nem lehet arra a következtetésre sem jutni, hogy a háború lenne az egyetlen vagy akár a fő oka a bevételek év közbeni erőteljes javulásának. Ez a növekmény nem nagyobb, mint amennyit a cég korábbi gyors fejlődése alapján elért volna, ha a világban békés körülmények lennének' – állították.”*
- c) *„1915-ben a fogorvosok szokatlanul jó bevételt realizáltak, de ki tudja megállapítani, hogy ez a jövedelemnövekedés milyen kapcsolatban áll a világháborúval és annak hozadékával [az adózásra kötelezett] gulyásbárókkal?”*
- d) *„A legtöbb banknak, még azoknak is, amelyek nem végeztek külföldi tevékenységet, 1915-ben többletbevétele volt, ami nagy valószínűséggel a háborús gazdaságnak köszönhető, és ezért méltányosan adózni kell, még akkor is, ha az extraprofitnak a világháborúval való összefüggésének [közvetlen] bizonyítása nem lehetséges.”*

Végül arra a következtetésre jutott a svéd parlament, hogy a valóságban az 1915-ben keletkezett többletbevételek összehasonlíthatatlan többsége így vagy úgy, de a hadigazdaságból származik. Éppen ezért arra az álláspontra helyezkedett a többség, miszerint *„észszerűtlen, hogy az ilyen hatalmas nyereségek adómentesek legyenek”*.²³ 1916-ban általánossá tették a kiugró jövedelmek utáni adófizetési kötelezettséget annak forrásától függetlenül, az adó hatálya alá tartozó minimális éves

²³ Sveriges Riksdag, 1916. évi 322. számú indítvány tárgyalása a második kamarában

jövedelemszintet pedig 15 000-ról először 10 000-re, majd 8 000 koronára csökkentették.²⁴

Svédországban a különadó kivetését egyrészt az indokolta, hogy a világháború kitörése és annak következményei rádöbbsentették a döntéshozókat, hogy az akkor már száz éve követett semlegességi politika ellenére a svéd védelmi erők fejlesztésre szorulnak, másrészt egyre nagyobb szerepet kapott ez az adó a költségvetési hiányok kordában tartásában. Belpolitikai téren nem feledkezhetünk meg arról, hogy bár Svédország nem volt hadviselő fél, ellenben az egyre gyorsuló infláció hatására az élelmiszerár-robbanás elszegényedést hozott a társadalom széles rétegei számára.²⁵ 1917-1918-ban több zavargás tört ki az élelmiszerellátás tarthatatlansága miatt. Ezzel szemben – főleg a német korlátlan tengeralattjáró háború meghirdetéséig – sokan elképesztő jövedelemre tettek szert, ez a végletes állapot komoly feszültséget keltett a svéd társadalomban. A „háborúból nyereszkedők” különadóztatása nyilvánvalóan találkozott a többség igazságérzetével.

A közgazdászok körében is nagy vita alakult ki a háború idején kivetett különadók megítéléséről. A Közgazdasági Társaság 1918. január 29-én tartott ülésén Cassel a háborús különadókat támadta, arra hivatkozva, hogy a nyereségek „normális” mértékűek voltak, azok különadóval való elvonása irracionális döntés volt. Erre Wiksell úgy reagált, hogy ezek a több ezer milliós többletnyereségek a valóságban a háború által országszerte okozott számtalan kis veszteségből állnak össze és azokat képviselik, miközben ez lenne a forrás a kormánynak ebben az időszakban felmerült óriási kiadásai fedezésére. *„Nem olyan észszerűtlen, mint Cassel Úr állítja, hiszen az egyetlen igazán racionális bánásmód itt nem az adózásnak, hanem az elkobzásnak az elvét alkalmazni.”*²⁶

A svéd gazdaság számára egészen 1917-ig rendkívüli lehetőségeket biztosított a háborús környezet. A nyersanyagban gazdag ország számára egy évszázada nem látott exportlehetőségek nyíltak meg, és az ipari fejlődést támogató megrendelések sorát kapták az üzemek is, hiszen a termelés fokozásához nagyarányú gépesítésre volt szükség. E szektor kihasználta, hogy korábbi versenytársai, a német vállalatok a hadigazdaságot szolgálták ki, így eltűntek a piacszerzés előtti akadályok – amíg el nem kezdődött a korlátlan tengeralattjáró háború. Nem csupán az antant országokkal való kereskedelmet számolták fel – az amerikai nyomásra egyre jobban érvényesülő brit embargó miatt –, de jelentős

²⁴ Stamp 1917. 26-37.

²⁵ 1907-ben minden svéd polgárra 126 kiló húsfogyasztás jutott, 1917-ben már csak 26 kiló. Hasonlóképpen, egy átlagos svéd 46 kiló vaját fogyasztott 1907-ben, tíz évvel később ez 3 kilóra csökkent.

²⁶ Sveriges Riksbank 2018. 268.

anyagi károkat szenvedtek a svéd szállítmányozó cégek is: 280 svéd kereskedőhajót ért torpedótalálat.²⁷ A háború utolsó bő egy éve katasztrófaként élt tovább a svéd emlékezetben: a gazdasági helyzet folyton romlott, az élelmiszerhiány pedig tarthatatlanná kezdett válni. Mindezt a kormány hatósági árat megszabó politikája csak súlyosbította, virágzó, de a pénzromlást csak tovább fokozó feketepiacot hozva létre. A háborús extraprofitok megadóztatásának követelése ezért egyre erőteljesebben érvényesült a svéd társadalomban, habár – a hivatkozott vita alapján – szakmai megítélése ambivalens maradt. Álláspontom szerint ennek oka abban is keresendő, hogy – Dániával ellentétben – a svéd kormány nem vezetett be annyira széles szociális segítségnyújtást, aminek fedezeteként mindenki elfogadta volna a különadó szükségességét. Másrészt a svéd vállalatok a háború első felében generációk óta nem tapasztalt gazdasági konjunktúrát éltek meg, emiatt folyamatosan fejlesztéseket, beruházásokat hajtottak végre, melyhez szükséges forrásokat a gazdaságpolitika feltehetőleg nem kívánta elvonni.

4. Nagy-Britannia

Az I. világháború Nagy-Britanniában mint hadviselő félnél azzal járt, hogy a kormány új bevételi források után kutatott a háborús gépezet működtetése céljából. Ez annak ellenére is égető szükségét jelentett, hogy 1914-ben egyértelműen a világ egyik legnagyobb árutermelő és szolgáltatásnyújtó állama volt. Birodalmi központja, London az egyik legnagyobb pénzügyi központként működött, továbbá dominálta a világkereskedelmet is, hiszen a kereskedőhajók 45%-a brit kézben volt.²⁸

Az Excess Profits Duty (EPD), az Egyesült Királyság első átfogó kísérlete a „túlzott” üzleti nyereség megadóztatására, és „valószínűleg [az Egyesült Királyság] legjelentősebb háborús időszaki fiskális innovációja”²⁹. Az adóval foglalkozó tanulmányok szerint meghatározása „figyelemre méltó bravúr volt; az uralkodó gazdasági és kereskedelmi feltételek alapos kutatásának és vizsgálatának eredménye, valamint az általános számviteli gyakorlaton és a jövedelemadóira vonatkozó rendelkezéseken keresztül a nyereség megállapítására szolgáló meglévő mechanizmusok megfontolt felhasználásáról tanúskodott. Szintén jelentős volt az adóba beépített

²⁷ Qvarnström 2014.

²⁸ Badsey 2014. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/great_britain, 2024.06.20. (a továbbiakban: Badsey 2014.)

²⁹ Broadberry és Howlett 2005, 217.

*rugalmasság mértéke az adózók kötelezettségének kiszámítása feletti választási és ellenőrzési lehetőség révén.*³⁰

Nagy-Britannia háborús pénzügy-politikájában jelentős változás állt be Reginald McKenna pénzügyminiszteri (*Chancellor of the Exchequer*) kinevezésével: *„további forrást kell szereznünk, és bárki kiszámolhatja, mennyit. Csak azt az időpontot kell tudniuk, amikor [...] a kölcsönök pusztá kamatai kimerítik minden többletbevételünket, mert akkor [...] adót kell emelnünk*”.³¹ Az új miniszter által hivatkozott „normál év” fogalma szerint hiába volt rendkívül helyzet a háború miatt a gazdaságban és pénzügyekben, nem szabad hagyni, hogy a jövőt felemésztő adósságokat halmozzon fel Nagy-Britannia, hanem a legtöbb kiadást a békeidőben megszokott szinten kell tartani, amelyeket állandó adókkal kell fedeznie a kabinetnek. Az adósságszolgálat erős szabályozásával meg kívánták előzni, hogy hosszú távú pénzügyi problémák alakuljanak ki az elszálló törlesztési kötelezettségek miatt, amelyek rövid távon is megkérdőjelezhetik a bizalmat az ország fizetőképességében. Éppen ezért a további hitelfelvételek mellett a brit költségvetés egyre jobban támaszkodott a jövedelemadó és a fogyasztási adó emelésére, továbbá új különadó bevezetésére.³²

Ahogy a korábban bemutatott észak-európai országokban, úgy a háború kitörését követően Nagy-Britanniában is hamar a gazdaság jellemzőjévé vált az áruhiány, az infláció, a minél magasabb profit elérésére való törekvés. Ez nem csupán a lakosság, hanem az ipar szereplői számára is jelentős gondot okozott, hiszen a korábbi beszerzési láncok egyik hónapról a másikra ellehetetlenültek. A problémák a Parlament számára is hamar világossá váltak: *„A dolgozók körében jelentős nyugtalanság érzékelhető, hiszen úgy vélik, hogy mások észszerűtlen haszonra tesznek szert. Egy nyereségadó jobban tudná növelni a termelést, mint bármi más*”³³.

A kabinet által tervezett új különadó kidolgozása időigényesnek bizonyult, hiszen egyrészt megpróbálták azonosítani a háború okán extraprofitot realizáló kereskedelmi és ipari ágazatokat, másrészt a Pénzügyminisztérium (*HM Treasury*) kezdetben vonakodott a különadó ötletétől. Utóbbi tisztviselői attól tartottak, hogy egy ilyen típusú adó a fennálló adórendszer alapjait vonná kétségbe, illetve szükségtelen torzulást okozna.³⁴ Ezzel szemben ellenérvként hozták fel, hogy a méltányosság

³⁰ Billings és Oats 2020. 83-101.

³¹ Reginald McKenna, 1915. június 21. napján tartott parlamenti felszólalása

³² Billings és Oats 2020. 83-101.

³³ Billings és Oats 2020. 83-101., Sir Arthur Markham parlamenti felszólalását idézve

³⁴ Daunton 2002. 36-59.

megköveteli: a különleges feltételek miatt elért többletnyereség különleges fizetőképességet tesz lehetővé, ezért ilyen adót igenis ki kell vetni.³⁵

A javaslatot végül az 1915. évi (2. számú) Pénzügyi törvényben rögzítette a Parlament, melynek uralkodói jóváhagyására december 23-án került sor. Az adó a háború előtti és háborús időszak nyeresége közötti különbségen alapult, figyelembe véve annak nagyságát, valamint a tőkéhez mért arányát is. A háború előtti időszak nyereségének megállapítása során az adózó a háborút közvetlenül megelőző három év közül kiválaszthatott bármely kettőt, melyek átlagait vették alapul. A különadót akkor kellett megfizetni, ha i) a profitnövekedés mértéke elérte a 200 fontot, és ii) a növekmény legalább 10%-os volt.³⁶ A profitnövekmény központba állítása számos „ügyeskedő” vállalkozást hozott nehéz helyzetbe: *„nem kevesen, akik a háború előtti években keményen és sikeresen próbálkoztak a jövedelemadóból származó nyereségük csökkentésével, megbánták ügyességüket és vállalkozásukat, amikor rájöttek, hogy azzal, hogy a nyereséget ilyen módon csökkentették, éveken keresztül hátrányosan befolyásolták a különadó fizetési kötelezettségüket”*.³⁷ Az adó részletszabályait rugalmasan célozták kialakítani: így gondoltak arra is, hogy ha a háború előtti években egyszeri okok miatt lett volna egy vállalkozásnak gyenge eredménye, vagy arra, milyen időpontot vegyen figyelembe az, aki csak a háborús időszakban hozta létre a vállalkozását. A tőke kiszámításánál is több választható lehetőséget kínáltak az adózó számára. Ezek az alapvető szabályok az adó fennállása alatt szinte végig változatlanul fennálltak, amit amerikai szervezetek is dicsértek, mivel náluk a szabályozás folyamatosan változott.³⁸

Az adó beszédése igen hatékonyan zajlott, annak ellenére is, hogy a korábban kifejtettek szerint egyes részletszabályok igen rugalmas kereteket biztosítottak az adózók számára, ezzel növelve az állami szervek adminisztrációs terheit. Az 1916. december 31-ig tartó elszámolási időszakok során 81 652 adóbevallás készült, amiből mindössze 471-nek az értékelése csúszott, és csupán 2 190 adózó nem teljesítette határidőben a fizetési kötelezettségét. Az 1917. január 1. és 1917. június 30. közötti időszakra körülbelül 28 000 adóbevallásból 24 772-t dolgoztak fel. Az angliai és walesi adatok esetében az 1917. december 19-ig becsült 179,5

³⁵ Billings és Oats 2020. 83-101.

³⁶ Billings és Oats 2020. 83-101.

³⁷ Stamp 1932. 658-683.

³⁸ Billings és Oats 2020. 83-101.

millió fontból 166 millió fontot szedtek be, ami mindössze 7,5%-os hátralékarányt jelentett.³⁹

Az adó igen hatékony beszédese azonban viszonylag rövid idő elteltével is jelentős problémákat vetett fel. A háborús erőfeszítések érdekében ugyanis a legtöbb ipari vállalkozásnak fokoznia kellett a termelését, azonban az épületek, az üzemek bővítésére, új gépek és nagyobb volumenű nyersanyagmennyiségek rendelésére különadó megfizetése mellett egyszerűen nem maradt elegendő forrásuk, gyakorlatilag elvonta a tőkéjüket az adófizetési kötelezettség. Az adó mértéke az első elszámolási időszakban a többletnyereség 50%-át tette ki. 1916 áprilisában a később keletkezett többletnyereség 60%-ára emelték 1916 végéig, 1917 áprilisában pedig ismét emelték, egészen 80%-ra, és ez a mérték az 1917-es és 1918-as naptári években keletkezett többletnyereségre vonatkozott. 1919-ben a kulcsot 40%-ra csökkentették, majd 1920-ra visszaállították 60%-ra, annak a hét évnvi elszámolási időszaknak az végéig, amelyre kiszabták.⁴⁰

A kifejtett McKenna-elv érvényesítése mellett a háborús erőfeszítések terheit egyre nehezebben viselő alsó társadalmi osztályok követelése folyamatosan fennállt az „*észszerűtlen profitok*” elvonása érdekében, így egyre erősebb nyomás helyeződött a kabinetre, hogy a különadó kulcsát fokozatosan emeljék. Stamp⁴¹ határozottan ellenezte azt a felmerült tervet, hogy 100%-ra kellene emelni a különadó kulcsát. Álláspontja szerint a 80%-os kulcs „*valószínűleg már túl van azon a ponton, ahol az adó maximális termelékenysége elérhető*”, és hogy a növekedés „*végtelen bonyodalmakat okozna az adminisztrációjában, és sokkal nagyobb egyenlőtlenségekkel járna, mint a jelenlegi kötelezettség*”, valamint megszüntetné az üzletemberek számára a termelés növelésére vagy a költségek ellenőrzésére irányuló ösztönzőket. Végül ez az érvelés meggyőzte a kormányt, melynek tisztviselői egyetértettek abban, hogy „*bár a Munkáspárt és képviselői [...] a 100%-os adókulcs illúziójának örülnének [de] ... az már az ipart tenné tönkre az ösztönzők megszüntetésével és a termelés korlátozásának vagy a pazarló kiadások ösztönzésével.*”⁴²

A brit háborús különadót a kormány sikerként értékelte több oknál fogva. Adópolitikai szempontból megfelelt azon kritériumoknak, miszerint háborús környezetben az adó legyen méltányos és a közvélemény számára igazságos, vagyis azt a szektort terhelje, amelyik képes az adó

³⁹ Billings és Oats 2020. 83-101.

⁴⁰ Billings és Oats 2020. 83-101.

⁴¹ Josiah Charles Stamp (1880-1941), brit közgazdász, statisztikus, adóügyi kérdésekkel foglalkozó tisztviselő, a Bank of England igazgatója

⁴² Billings és Oats 2020. 83-101.

megfizetésére.⁴³ Ami a gyakorlati oldalt illeti, a beszédese rendkívül hatékonyan zajlott, míg a bevételek rendre meghaladták az előzetesen tervezett mértéket.

A világháborút követően az 1920-as évek „gazdasági pangásának” okait kutatva több kutató is kritikusan szemlélte a világháborús pénzügypolitikát és annak részét képező különadót. A McKenna-szabály értékelésekor kiemelték, hogy Nagy-Britannia megbízható és felelősen gazdálkodó adósként tűnt fel a világpiacon, ami meggyőzte az amerikai döntéshozókat az egyre nagyobb mértékű kölcsönök folyósításáról. Gazdasági szempontból ugyanakkor súlyos következményei voltak, hiszen az adósság erőltetett visszafizetése – akár adóemelés árán is – oda vezetett, hogy a brit vállalkozások tőkeereje csökkent, a jövőbeli gazdasági növekedést áldozták fel a gyorsabb adósságrendezés oltárán.⁴⁴

A később született tanulmányok arra a következtetésre jutottak, hogy ha figyelembe vesszük az infláció és a háború utáni visszaesés eredményét, a háborús nyereségnek az üzleti életre gyakorolt haszna illuzórikus volt.⁴⁵ A háborús üzleti élet kedvező hatásait – ami néhány vállalkozás esetén jelentkezett igazán – bőven ellensúlyozta az exportpiacok elvesztése, a békeidőszakban megszokott brit belföldi piac szűkülése, a szakképzett munkaerő elvesztése a sorozások miatt, az inflációra tekintettel ütemesen növelt bérek, valamint a termelés erőltetett fokozása, ami a rendes üzleti szempontok figyelembevétele nélkül történt.⁴⁶ Mindezek alapján nem meglepő, hogy az EPD kezdeti elfogadását az üzleti életben a háború folytatódásával egyre növekvő ellenállás váltotta fel, azt érzékelve, hogy az adó volt a kialakult ár-bér spirál egyik okozója. Másrészt visszafogta az ipari beruházásokat, mivel a vállalkozásokat elrettentette a nagyobb kockázatot jelentő pénzügyi befektetésektől: miért vállaltak volna ilyet, ha a nyereség többségét az állam adóval elvonja? Ami azonban az egyik legnagyobb problémát jelentette, hogy szinte minden vállalkozás elveszítette azt a nyereséget, amit egyébként rendes, vagyis békebeli körülmények között realizálni tudott volna, így nem volt lehetőségük tőkét felhalmozni arra az időszakra, amikor a világgazdaság kedvezőtlen fordulatot vett.⁴⁷

A források tehát alapvetően két oldalról közelítettek a brit háborús különadó értékelésekor, ami a hatékony beszéd és biztos bevételszerzés tekintetében pozitív, míg a vállalkozásokra és a brit gazdaságra gyakorolt hatásait tekintve inkább negatív színezetet kapott. Ahogy a legtöbb európai

⁴³ Stamp 1917. 26-37.

⁴⁴ Nason és Vahey 2007. 290-294.

⁴⁵ Arnold 1999. 45-68.

⁴⁶ Jones 1987. 379-402.

⁴⁷ Billings és Oats 2020. 83-101.

országban, úgy Nagy-Britanniában is elszabaduló inflációval, a kereskedelem megakadásával, áruhiánnyal és elszálló kormányzati kiadásokkal találta szembe magát a kabinet. Az a kabinet, ami a világháború előtt büszke volt arra az adórendszerre, amit kialakított a Parlamenttel együttműködve, és amit „igazságosnak és méltányosnak” gondoltak. Nem véletlenül: egy házas, középosztálybeli adófizető, mérsékelt jövedelemmel nem fizetett több adót 1913-1914-ben, mint tette azt húsz évvel korábban, ráadásul az igazán kiemelkedő, 5 000 font feletti jövedelemmel rendelkezőket kiemelt módon adóztatták.⁴⁸ Ezt figyelembe véve érthető igazán, hogy a brit kormány miért nem a természetes személyeket, hanem sokkal inkább a profitérdekelt vállalkozásokat vette célba adóemelési politikája kialakításakor. A költségvetési hiány kezelése és a háború finanszírozásának elsődlegessége szempontjából az *Excess Profits Duty* egyértelmű sikerként értékelhető. Hiszen 1918-1919-re 284 millió fontos összbevétellel a központi kormányzat bevételeinek 36%-át tette ki, amire – ahogy a kifejtett források is rámutattak – a kabinet mindig számíthatott, a közigazgatás a várható adóelkerülési kísérletek mellett is hatékonyan dolgozott az adó beszedésén.⁴⁹ Nem véletlen, hogy egyik hadviselő fél esetében sem ért el olyan súlyt a háborús extraprofitadó, mint Nagy-Britanniában, igaz más-más oknál fogva.⁵⁰ Franciaországban viszonylag későn, 1914-ben vezették be a jövedelemadót, így nem volt konszenzus a döntéshozók között a közvetlen adók súlyának növeléséről. Németországban pedig – ahogy később bemutatom – kormányzati döntés született arról, hogy a német ipar jelentős szereplőinek tőkeereje ne sérüljön, emiatt az ottani adókulcs sosem haladta meg az 50%-ot.⁵¹

A német megfontolás háttérében húzódó elgondolás megegyezett a brit ipart képviselő szervezetek legfontosabb kritikájával. A *Federation of British Industries* álláspontja szerint azáltal, hogy a különadó elvonja a vállalkozások készpénz-tartalékait és felemészti a tőkéjüket, azzal fog járni, hogy sem a termelés, sem a kereskedelem nem fog tudni talpra állni a háború után. Attól tartottak, hogy az árak és a munkabérek tovább fognak nőni, ami a brit gazdaság versenyképességét ássa alá, amire csak ráerősít, hogy a kontinentális Európa országai nem terhelték ilyen mértékű adóval a saját iparukat. Véleményük szerint a különadó miatt sem a takarékoskodást, sem a hatékonyság növelését nem tartották fontosnak a vállalkozások, hiszen miért fektettek volna ilyen célokba, ha 100 font elköltésével az adók megfizetése után jó, ha 12 font többletbevételhez

⁴⁸ Daunton 1996. 882-919.

⁴⁹ Daunton 1996. 882-919.

⁵⁰ Billings és Oats 2020. 83-101.

⁵¹ Daunton 1996. 882-919.

jutottak volna. „Amíg az ipart így megfosztja a különadóztatás a talpra állás képességétől, a csökkenő kereskedelem, a csökkenő nemzeti bevétel és a növekvő munkanélküliség ördögi körének folytatódnia kell, és ennek súlyos terhei lesznek az államra nézve.”⁵²

Sir Austen Chamberlain pénzügyminiszter, a későbbi miniszterelnök féltetvére olyan dilemmával volt kénytelen szembesülni, ami politikai, gazdasági és pénzügyi szempontokat is figyelembe véve nem kecsegtetett jó megoldással. A Munkáspárt határozottan ellenzett minden, a vállalkozásokat érintő adócsökkentést, miközben a háború okozta, egyre fokozódó nehézségekkel kellett szembesülniük az alsó- és középosztályhoz tartozóknak. Az ismertetett gazdasági problémákkal a kabinet is tisztában volt, azonban a Kincstár terhelő rövid lejáratú adósságok miatt az állam nem engedhette meg a különadó teljes megszüntetését: míg 1913-1914-ben a belföldi államadósság finanszírozására 16,7 millió fontot, az akkori költségvetés bevételek 9,6%-át fordították, addig ez a mérték 1920-1921-re 308,7 millió fontra nőtt, ezzel felemészte a büdzsé 22,4%-át.⁵³

Chamberlain végül úgy döntött, hogy egyelőre megtartja a különadót is, de mellette bevezet egy új társasági adót. A brit gazdaság 1921-ben azonban olyan recessziót szenvedett el, ami önmagában megoldotta a *Excess Profits Duty* fenntartásának problémáját. Az adózók egy része olyan visszaeséssel nézett szembe, hogy a nyereségük összege már az 1913-1914-es szint alá zuhant. Ennek súlyosságát jól jelzi, hogy a létrejött inflációs környezet ellenére is ilyen mértékű volt a visszaesés, vagyis nem estek volna az adó hatálya alá. Mivel az adó gyakorlatilag értelmét veszítette, 1921-ben annak kivezetéséről döntöttek.⁵⁴

A világháborús brit pénzügyi politika értékelésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az állapotot, amelyben Nagy-Britannia a háború kitörésekor volt: a világ legnagyobb birodalma, mely a világtengerek uraként befolyásolta a globális kereskedelmet; mind gazdasági, mind pénzügyi szempontból abszolút meghatározó tényező a nagyhatalmak között; ami a napóleoni háborúk lezárását követően, vagyis mintegy száz éven keresztül biztosította a korona alattvalói számára a békét és a prosperálás lehetőségét. 1918 után e pozíciója megkérdőjeleződött, gazdasági-pénzügyi befolyása meggyengült, ráadásul éveken keresztül olyan mértékű adóterhelést és inflációt élt át a társadalom, amely csak mélyítette a háború előtti és utáni állapotok közötti szakadékot. A korabeli kritikákat a körülmények sokkoló megváltozásának tükrében kell értékelnünk.

⁵² Daunton 1996. 882-919.

⁵³ Daunton 1996. 882-919.

⁵⁴ Daunton 1996. 882-919.

Mint a legtöbb hadviselő fél, úgy Nagy-Britannia is fokozottan támaszkodott a hitelfelvételre. Pénzügyi rendszere igen fejlett volt, ami lehetővé tette számára a hasonlóan működő amerikai tőkepiac igénybevételét. Az Egyesült Államokban azonban értelemszerűen eleinte kockázatosnak tartották egy bizonytalan kimenetelű háborút viselő állam fokozott hitelezését. Ezt a bizalomhiányt a brit kabinet sikerrel oldotta fel, amikor megbízható, adósságát rendesen törlesztő félként lépett fel. A fokozatos brit adóemelések és a különadó fenntartása volt az „ára”, hogy ezekhez a hitelekhez fennakadások nélkül hozzáférjenek, és amelyek végül olyan mértéket értek el, ami miatt az amerikai kormány egyre inkább érdekelté vált az antant győzelmében. A háborúba való belépése előtt az Egyesült Államok pénzügyi piacai több mint 2 milliárd dollárt hiteleztek az antantnak, míg a központi hatalmaknak csak 27-35 millió dollárt.⁵⁵ Ebből a szempontból egyértelműen sikeresnek tekinthető a különadó.

A brit gazdaságra gyakorolt hatásának vizsgálatát tekintve már nehezebb a dolgunk, egész egyszerűen azért, mert rengeteg, párhuzamosan érvényesülő körülmény befolyásolta a mindennapokat. A kereskedelmi lehetőségek beszűkülését, az infláció megugrását, a munkabérek emelkedését, a termelés akadozását, a belföldi piac zsugorodását, a képzett munkaerő elvesztését nem a különadó, hanem a világháború okozta. Ami azonban kizárólag az EPD „számlájára írható”, az az elvonás mértéke, illetve annak következményei. Osztom Stamp kifejtett álláspontját azzal kapcsolatban, hogy az adókulcs folyamatos emelésével a brit kabinet túllépett azon a ponton, ami az adó hatékony működését biztosította. Ő 80%-ra történő emelésnél tekintette ezt a hatékonyságromlást. Úgy gondolom, hogy már valószínűleg a 40%-ról 60%-ra való növelés is hatékonyságromlással járhatott, tekintettel arra is, hogy az adóalanyok körében való elégedetlenség jelentős fokozódása ettől a döntéstől jelentkezett, megkérdőjelezve a jövőbeli beruházások megtérülését. Ettől az időponttól kezdve éleződő kritikákkal találkozhatunk, ráadásul egyre növekvő aggodalommal tekintettek a német vállalatok helyzetére, amelyeket sosem terhelt a birodalmi kormány 50%-nál nagyobb különadóval. Ebben a tekintetben megalapozott az a kritika, amely szerint a különadó folyamatos emelése egy ponton túl egész egyszerűen felemésztette a vállalkozások tőkéjét. Azt is rögzíthetjük, hogy a tőke elvonása mellett a beruházási hajlandóságra is romboló hatással bírt a különadó szintje. Teljesen érthető, hogy ha valaki rendkívüli gazdasági időszakban a megszokottnál jóval nagyobb kockázatot vállalva befektet, akkor azt csak akkor teszi, ha nem a túlzó adóztatás miatt elvont minimális

⁵⁵ Gross 2014. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_germany (a továbbiakban: Gross 2014.) (2024.07.18.)

többletet fog realizálni. Továbbá több forrás is megerősítette azt, hogy mivel az adó az extraprofitot vonta célkeresztbe, ezért sokan pazarló módon inkább elköltötték azt, nem törődve a hatékonysági kérdésekkel, mintsem az államnak fizessék be. Az adókulcs magas tartásának problémájával a brit kormány is teljesen tisztában volt. Kül-, és belpolitikai okok miatt azonban nem tudtak, illetve nem mertek korrigálni rajta. Mégis ez okozta Nagy-Britannia számára a legtöbb kihívást az 1920-as évek végén kibontakozó nagy gazdasági világválság idején.

Szűken vett szakmai szempontokat érvényesítve, sikeres különadó volt az EPD, – több oknál fogva, de – még csak nagyságrendileg sem tudták megközelíteni a bevételének mértékét a központi hatalmak hasonló adói. A brit pénzügyi fejlettség magasabb foka itt is megmutatkozott: az alapos tervezés, egyes rugalmas feltételek, az első évekre jellemző viszonylagos kiszámíthatóság, a hatékony végrehajtás mind a különadó sikerét bizonyítja.

5. Németország

1914 júliusában, ahogy Európában a diplomáciai válság súlyosbodott, a pénzpiacokon is válság alakult ki. Nem csupán a világkereskedelemben meghatározó Nagy-Britanniát, de Németországot is a más államokkal való kereskedelmi-gazdasági egymásrautaltság jellemezte. Németország volt a legfontosabb kereskedelmi partnere Oroszországnak, Norvégiának, Hollandiának, Belgiumnak, Svájcnak, Olaszországnak, az Osztrák-Magyar Monarchiának, míg a második legfontosabb piaca volt Nagy-Britanniának, Dániának és Svédországnak.⁵⁶ Mindez arra utalt, hogy Németországnak és Európa többi országának gazdasági kapcsolatai sokoldalúak és intenzívek voltak, ami ahhoz vezetett, hogy egy fegyveres konfliktusra készülvén már a háború előtt, de különösen a háború kitörése után a német kormánynak komoly erőfeszítést kellett tennie, hogy a belföldi piacot és pénzügyi helyzetét stabilizálja.⁵⁷

Az első világháború előtt az adó-GDP arány Németországban nyolc százalékot tett ki, míg a társadalombiztosítási járulékok a GDP további két százalékát jelentették. A birodalmi és tagállami hatáskörmegosztási szabályok az adók kivetését és beszedését nagyrészt a tagállamokra bízták, akik féltve őrizték a közvetlen adók kivetéséhez fűződő jogukat, így a szövetségi kormány főleg a közvetett adónemekre támaszkodhatott.⁵⁸ A

⁵⁶ Gross 2014.

⁵⁷ Johnson 1963. 2-3.

⁵⁸ Bach 2019. 407-413

háború azonban ugyanazokat a korábban bemutatott kihívásokat jelentette a német gazdaság számára is, mint Európa többi országában, a szétszakadó beszerzési láncokkal, a megugró inflációval, és egyes gazdasági szektorok kiugró profitemelkedésével. Éppen ezért nem lehet véletlen, hogy a világháború első felében a legmagasabb jövedelemmel rendelkező egy százalék társadalmon belüli bevételi részesedése meredeken nőni kezdett.⁵⁹ A háború alatti jövedelemkoncentráció növekedésének hátterében a német fegyveriparban elért magas üzleti profitok és általában a hadigazdaság sajátos igényeiből profitáló vállalkozások álltak.⁶⁰

Míg a gazdaság és a társadalom egy része számára a háború kitörése soha nem látott nyereséget jelentett, addig a költségvetés számára azonnali bevételcsökkenést eredményezett: az 1913-as 1 659 millió márkáról 1914-re 1 567 millió márkára csökkent még úgyis, hogy az 1914 áprilisában kezdődő adóév egyharmada még békében telt. 1915-re a bevétel alig haladta meg az 1 millió márkát. A birodalmi kormányzat eleinte mégsem tervezte a bevételek emelését, bízva a gyors a német győzelemben. Hiába követelte a közvélemény egyre hangosabban a háború miatt sosem látott nyereségek megadóztatását, Helfferich, a Pénzügyminisztérium államtitkára úgy nyilatkozott, hogy *„véleményünk szerint egy ilyenfajta adó kivetése csak a háború után lehetséges”*.⁶¹

Kezdetben a kormányzat szinte kizárólag birodalmi kincstárjegyekből fedezte a háborús többletkiadásokat, amit évente kétszer bocsátottak ki hatalmas propagandakampány közepette: még iskolákban és templomokban is hirdették. A háborús költségek kölcsönből történő finanszírozásának politikailag kényelmes módja azonban 1916-ban elérte azt a határt, amikor az adóbevételek már nem voltak elegendők az elszálló államadósság kamatainak megfizetésére. Theobald von Bethmann Hollweg birodalmi kancellár 1916 januárjában titkos memorandumban figyelmeztetett, hogy a költségvetési helyzet gyorsan romlik.⁶² 1916. június 29-én a háborús nyereségekkel szemben tömegtüntetésre is sor került, ahol kiemelkedő módon képviseltették magukat a munkavállalók.⁶³

Németország költségvetési helyzete emellett az 1916-tól érvényesülő Hindenburg-program okozta robbanásszerű állami kiadások miatt gyorsan romlott. A háborús kötvények népszerűsége ellenére a német kormány 1916 végére lényegesen többet költött, mint amekkora forrással bírt hosszú lejáratú hitelekkel és adóbevételekkel. 1916 után a szövetségi kormány

⁵⁹ Bach 2019. alapján az 1914-es 18%-ról 1917-re 23%-ra nőtt.

⁶⁰ Bartels 2019. 1-39.

⁶¹ Kuczynski 1923. 763-789.

⁶² Uo.

⁶³ Gallhofer és Haslam 1991. 487-520.

rövid lejáratú adóssága feltartóztathatatlanul nőtt, és a háború végére a Birodalom teljes adósságának több mint 30 százalékát tette ki. Ez a körülmény súlyos inflációgerjesztő hatással járt: a német bankok által meg nem vásárolt vagy a berlini pénzpiacon sikertelenül értékesített rövid lejáratú adósságokat a Reichsbanknak kellett megvásárolnia, ami ehhez új papírpénzt nyomtatott.⁶⁴

A szövetség kormányzat belátta, hogy a hagyományos közbevételek fokozása nélkül a költségvetési helyzet nem tartható, így a háborús profitokat célzó különadó bevezetésére, illetve meglévő adónemek emelésére került sor. Az elfogadott háborús különadó azokat a társaságokat érintette, amelyek árbevétele a háborús években átlagosan (i) a tőke több mint 6 százalékát elérte, de (ii) legalább 5 000 márkával meghaladta az utolsó békeévek átlagát. Az adót mind a többletnyereség, mind a tőkeösszeg aránya szerint osztályozták. Annak a társaságnak, amelynek többletnyeresége nem haladta meg a tőkéjének 2 százalékát, és amelynek össznyeresége nem haladta meg a 8 százalékot, ennek a többletnyereségnek 10 százalékát kellett fizetnie; a 15 százalékot meghaladó nyereségű és 25 százalék feletti össznyereséggel rendelkező társaság a többletnyereség 45 százalékát fizette. Magánszemélyeknek abban az esetben kellett ezt az adót megfizetniük, ha vagyonuk 1916 végén legalább a 1913-as érték 90%-át elérte. Az adó progresszíven emelkedett, a mértéke a növekmény összegéhez mérten 5-50% között mozgott.⁶⁵ Érdekesnek minősíthető az a lehetőség, mely szerint a nyereségadókat hadikötvényben is meg lehetett fizetni.⁶⁶

Kísérletet tettek a már meglévő adónemek emelésére, illetve azok kiegészítésére. Az áruforgalmat, a kommunikációs szolgáltatásokat és a személyszállítást terhelő új, illetve visszatérő adók utáni bevétel messze elmaradt a kormányzat várakozásaitól. Ellenben a legsikeresebb eszköznek a dohányadót és a pótlólagosan bevezetett „*dohány superadót*” tartották, igaz korántsem általános közteherként vezették be, hiszen csupán a 7 pfennignél drágább dohánytermékeket érintette⁶⁷. Ráadásul a háború előtt az adótartalom a kiskereskedelmi ár 17-18%-át jelentette, ami a superadó 1916-os bevezetése után sem emelkedett 28%-nál magasabbra, ami a mai adóterhelési szintek mellett igen kedvezőnek tekinthető.⁶⁸

⁶⁴ Gross 2014.

⁶⁵ Kuczynski 1923. 763-789.

⁶⁶ Gerd 2017. <https://hdl.handle.net/10419/162208>, (2024.11.11.)

⁶⁷ Ennél drágább termékek a piac 0,3%-át tették ki 1915-ben, 0,4%-át 1916-ban, 7%-át 1917-ben, de 1918-ban is csupán 34,1%-át, Bartels 2019. által hivatkozva.

⁶⁸ Kuczynski 1923. 763-789.

A különadók lehetővé tették a minimális pénzügypolitikai cél, a rendes (háborús többletkiadások nélküli) költségvetés egyensúlyának elérését, ami magában foglalta az államadósság emelkedő kamatkidadásait is. A világháború alatt kb. 4,8 milliárd márkának megfelelő bevételt realizáltak, azonban ebből csupán 1 milliárd származott a vállalatoktól, a fennmaradó részt a magánszemélyek fizették be. Bár a német kormány korábban rendre alábecsülte a várható bevételek mértékét, azonban a kritikák szerint a várakozásokat túlszárnyaló bevételek nem az adó sikerességének, hanem sokkal inkább az elképesztő mértékű profitoknak és vagyonnövekményeknek volt köszönhető.⁶⁹

Összességében Németország az 1914/15-től 1918/19-ig tartó pénzügyi években az összes hadi célú kiadás 86 százalékát finanszírozta hitelből, és csak 14 százalékát adókból.⁷⁰ 1919 márciusának végén a Birodalom adóssága 156 milliárd márkára emelkedett, ebből 81 milliárd márka hosszú lejáratú, 75 milliárd márka pedig rövid lejáratú volt. Mindebből jól látszik, hogy a német birodalmi kormányzat elsődlegesen a hitelfelvételben látta a háborús kiadások fedezetét, így kizárólag a szövetségi költségvetés számára tették lehetővé a kötvénykibocsátást. A tagállamoknak és az önkormányzatoknak a hitelalapokból kellett fedezniük hiteligényeiket. Ezek a hitelalapok az eredeti tervek szerint elsősorban a gazdaság hiteligényének kielégítésére szolgáltak, azonban utóbb a szövetségi tagállamok és az önkormányzatok finanszírozásának célja alá kellett rendelni azokat, a vállalatok így csak korlátozott mértékben vették igénybe a hitellehetőséget. A fegyveripar számára biztosították, hogy az állami szerződésekből származó nyereségből finanszírozza magát, emellett a kereskedelmi bankok is nyújtottak valamekkora hitelt a gazdasági társaságoknak. Ennek ellenére az állam finanszírozási igénye jelentős forrást vont el a tőkepiacról, hiszen 1918-ban a hitelalapok kintlévőségének 85 százalékát a tagállamoknak és az önkormányzatoknak nyújtott hitelek tették ki.⁷¹

A háborús kiadások hitelből történő finanszírozása háborús inflációt váltott ki, az árak emelkedésével és a márka árfolyamára nehezedő jelentős nyomással. A rendkívüli államháztartási hiány miatt a pénzkínálat jelentősen megnőtt. 1915-ben az állami árpolitika még nem volt sikeres, tekintettel arra, hogy a nagykereskedelmi árak 35 százalékkal emelkedtek. Ezt követően az árszabályozás hatékonyabbá vált, de az áremeléseket a kormány részben elfogadta, hogy anyagilag ösztönözzék a termelés bővítését. 1916-ban a nagykereskedelmi árak 7 százalékkal, 1917-ben 18 százalékkal, 1918-ban pedig 21 százalékkal emelkedtek. Összességében

⁶⁹ Kuczynski 1923. 763-789.

⁷⁰ Gerd 2017.

⁷¹ Gerd 2017.

1918-ra a nagykereskedelmi árindex az 1913-as háború előtti szint 217 százaléka emelkedett. A hivatalos statisztikák azonban nem mutatták ki a „rejtett inflációt”, amit az élelmiszerekért és más alapvető fogyasztási cikkekért fizetett a lakosság a feketepiacon. Az árak növekedése mellett a reálbérek csökkentek a háború alatt, körülbelül 35 százalékkal, de a nominális bérek a háború előtti szint körülbelül kétszeresére emelkedtek.⁷²

Látható, hogy a német háborús különadó hasonló nehéz gazdasági körülmények között érvényesült, mint Nagy-Britanniában, mégis az ipar képviselői lényegesen kevesebb kritikát fogalmaztak meg a szövetségi kormánnyal szemben. Ennek oka abban keresendő, hogy a német kormány az adó megfizetésének módjaként elfogadta a háborús kötvények jegyzését, továbbá az áremelések hallgatóságos tudomásul vétele miatt a nagy ipari konszernek jelentős készpénztartalékot tudtak felhalmozni.⁷³ Ez utóbbi célért a nagyvállalatok is minden lehetséges eszközt megragadtak. Meusel 1918-ban egy adóügyi folyóiratban két fő tényezőt emelt ki ezzel kapcsolatban. Először is sok vállalattal szerződött az állam, hogy hadianyagot szállítsanak, és a körülmények valószínűleg arra ösztönözték őket, hogy felfelé manipulálják a költségkimutatásaikat, hogy legfeljebb mérsékelt haszonról számoljanak be. Ezzel nem csupán az alkuerejüket kívánták növelni a későbbi szerződések ármegállapítási tárgyalásaira, de tartottak a növekvő nyereség miatt megerősödő munkabéremelési követelésektől is. Másodszor arról számolt be, hogy mivel az állam a háborús nyereség adóztatására vonatkozó szabályok szigorítását fontolgatta, az ilyen javaslatok további motivációt adhattak „a titkos tartalékolásra” és a nyereség más módon való elrejtésére. A gyakorlat akkor vált nyilvánvalóvá a közvélemény számára, amikor a Daimler-konzernnel kapcsolatban napvilágra került annak ármanipulációs tevékenysége, és a nyereség könyvelésben való elrejtésére irányuló törekvése, amiről egy tisztviselője tájékoztatta a kormány képviselőit. Ennek hatására nem csupán általános sztrájk kezdődött a Daimler üzemeiben, de a háborús terheket egyre nehezebben viselő közvélemény is annyira felháborodott, hogy a Reichstagban is parázs vita alakult ki. A képviselők között abban nem volt vita, hogy a cégvezetés becsapta az államot és a németeket, csupán abban, hogy ez általános probléma-e, mely átszövi az ipart, vagy csupán izolált, egyedi esetről van szó.⁷⁴

Ezt a német iparral szembeni viszonylag nagylelkű bánásmódot a brit tisztviselők tudatos stratégiaként értelmezték, amelynek eredményeként a háború végén a német cégek jobb pozícióba kerülnek, mint a britek. Úgy

⁷² Gerd 2017.

⁷³ Keynes 1920.

⁷⁴ Gallhofer és Haslam 1991. 487-520.

gondolták, hogy a nagy német ipari konszerneket arra ösztönözték, hogy erősítsék meg a tartalékaikat a háború utáni termelés érdekében, melynek eredményeként a német ipar képes lesz megtartani a külföldi piacokat. A háború végén ezért egyre nagyobb aggodalommal szemlélték a brit vezető tisztviselők, hogy Nagy-Britannia azért veszíti el a kereskedelemért zajló harcot, hogy megnyerje a fegyveres háborút.⁷⁵ Hogy ez Németországban így alakulhatott, azt a britek azzal magyarázták, hogy a német állam autokrata jellege sokkal erősebben érvényesült, a politikai döntésekre a munkavállalói rétegnek gyengébb ráhatása volt, mint a nagyvállalatoknak – a kormányok pedig inkább az utóbbiakban látták a politikai-gazdasági stabilitás fenntartását. A háborús összeomlást követően pedig hiába változott a politikai széljárás, a Németországot terhelő háborús jóvátétel fizetése a nagyvállalatok működésétől függött, így a körülmények meggátolták az SPD azon követelésének végrehajtását, hogy az állam „aknázza ki” a vállalati vagyont.⁷⁶

A németországi háborús nyereségadó struktúrája az adózók számára kedvezőbb volt, mint más államokban. Nem csupán az adófizetési kötelezettséget államkötvény vásárlásával teljesíthető vállalkozások, de a magánszemélyek számára is. Utóbbiak ugyanis nem a többletjövedelmük, hanem a vagyonnövekményük után adóztak. Kritikaként megfogalmazták, hogy az a vagyonos adózó, aki a háború okán szerzett többmillió bévételt majd mind elköltötte, az adó alapján legfeljebb a többletjövedelmének egyezredét fizette meg az államnak.⁷⁷

Németország nem élhetett a külföldi hitelfelvétel lehetőségével oly mértékben, mint az antant országai, ennek ellenére Berlin kevésbé az adóbevételeiből, és jobban a belföldi hitelfelvételből kívánt forrást biztosítani a háborús többletkiadásaihoz. Amíg csak lehetett, a német szövetségi kormány elzárkózott a háborús nyereségek adóztatása elől, azonban 1916 fordulópontot jelentett a pénzügypolitika számára is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a háború tovább fog tartani, a háborús gazdasági nehézségekkel küzdő közvélemény ezért egyre erőteljesebben követelte az extraprofitok megadóztatását. Ezzel egyidőben a korábbi bevételek már nem fedezték a megugró államadósság kamatait, és a nyugati front sikertelen hadmozdulatai után elindított Hindenburg-program pedig az állami kiadások további megugrását jelezte előre.

Az ekkor bevezetett különadó kedvezőbb lehetőséget biztosított a vállalkozások részére, mint a brit megfelelője, épp elég, ha arra gondolunk,

⁷⁵ Daunton 1996. 882-919.

⁷⁶ Kuczynski 1923. 763-789.

⁷⁷ Kuczynski 1923. 763-789.

hogy az adófizetési kötelezettséget államkötvények jegyzésével is teljesíteni lehetett. A bemutatott példák alapján az állam, ha nem is bátorította, de jogi akadályokat nem gördített a nyereség könyvelés során történő „elrejtésére”, illetve rejtett tartalékok képzésére. A hivatkozott Daimler-ügy is a háború legvégén, 1918-ban került a közbeszéd fókuszába, de közel sem voltak egységes véleményen a politikai pártok, hogy ez elterjedt gyakorlatnak tekinthető-e a nagyüzemeknél, vagy csak egyedi esetről van szó. A körülmények arra utalnak, hogy Németország a háborús célok elérése érdekében – látva a pár hónaposra tervezett harcok jelentős elhúzódását – nem kívánta jelentős különadóval megterhelni a hadsereg ellátását szolgáló gazdasági szektorokat. A Hindenburg-program a fegyverek és muníció gyártásának nagyszabású felfuttatását hirdette meg, amit a szövetségi kormány feltehetően nem mert tőkeelvonást eredményező adóval veszélyeztetni. Nem hiába, hogy a különadót végül jóval nagyobb részt a lakosság fizette meg, az adó e tekintetben sokkal inkább vagyonadóként működött, semmint extraprofitot elvonó közteherként.

1923-ban Kuczynski Nagy-Britannia és Németország adóbevételeinek vizsgálatával kapcsolatban arra az összegző eredményre jutott, hogy a brit adóemelések eredményeképpen (német márkában számolva) 1913-tól 1916-ig összesen 10,4 milliárddal nőtt a brit adóbevétel, szemben a német 117 milliós többlettel. A különbség akkor is elképesztő, ha hozzátesszük, hogy London a többlet majd felét, 4,6 milliárd márkát az 1916-os évben realizálta, amikor az EPD alkalmazása mellett jövedelemadót is emelt, továbbá egyes termékeket és szolgáltatásokat is további adóval terhelte meg.⁷⁸

6. Osztrák-Magyar Monarchia

Ahogy valamennyi európai ország, úgy az Osztrák-Magyar Monarchia is abban bízott, hogy a háború gyors lefolyású lesz, de nem tekinthetünk el attól a lényeges körülménytől sem, hogy a trónörökös Ferenc Ferdinánd élesen kiállt az európai béke fontossága mellett. Erre tekintettel nem is történtek érdemi pénzügyi előkészületek a szükséges költségvetési források biztosítása érdekében. Az osztrák kormány egészen 1915 végéig hajthatatlannak tűnt abban, hogy a lakosságot nem lehet további adókkal terhelni, mert már a háború akkori terhei is elviselhetetlenek voltak a számukra. A bécsi kincstár csak a pénzügyi helyzet romlásával kezdte átgondolni bevételi politikáját. 1916 áprilisában vezették be a háborús

⁷⁸ Kuczynski 1923. 763-789.

extraprofitadót, a német minta alapulvételével, ez azonban nem hozott érdemi bevételt, mivel az új törvény számos kikaput hagyott az adóelkerülésre. Ezért 1916 őszétől gondoskodtak a már meglévő közterhek emeléséről, ami vegyesen érintette a vagyont, a jövedelmet és a fogyasztást. Mindez azonban nem járt érdemi bevételnövekedéssel, mivel a lakosság vagyoni-pénzügyi helyzete folyamatosan romlott. 1914 közepétől a háborús kölcsönök és a közös jegybank hitelei jelentették a fő forrást a növekvő költségvetési hiány fedezésére. Bécs 1916 júliusától egyre nagyobb hiányt halmozott fel, és sokkal inkább a jegybank hiteleire támaszkodott, mint Budapest, így az osztrák államháztartás lényegesen rosszabb helyzetbe került, mint a magyar társa.⁷⁹

Teleszky János, Magyarország pénzügyminisztere által összeállított statisztikai kimutatások alapján Pogány Ágnes tanulmányában bemutatta, hogy Ausztria, illetve Magyarország háborús kiadásait milyen arányban fedezték az egyes bevételi forrástípusok.⁸⁰ (1. Táblázat)

1. Táblázat: Ausztria és Magyarország háborús kiadásainak fedezete százalékos megoszlásban

Forrás	Ausztria	Magyarország
Hagyományos költségvetési bevételek	0%	5,2%
Jegybanki hitelek	37,9%	31,5%
Háborús kölcsönök	53%	53%
Belföldi kereskedelmi bankok kölcsönei	3,9%	5,2%
Külföldi kölcsönök	5,2%	5,1%
Összesen	100%	100%

Ahogy látható, míg Ausztria a háborús erőfeszítések okán jelentkező többletkiadásokat szinte egyáltalán nem fedezte adóbevételekből, addig Magyarországon erre történtek kísérletek. Wekerle Sándor 1906-ban megalakult második kormánya átfogó adóreformot kívánt végrehajtani. Wekerle, aki a miniszterelnöki tisztség mellett mindvégig betöltötte a pénzügyminiszteri posztot is, fontosnak tartotta, hogy a reform szükségességéről, indokairól, tartalmáról részletes tájékoztatást adjon a képviselőknek.⁸¹ Az adóreform egyik eredményeként fogadta el az Országgyűlés a jövedelemadóról szóló 1909. évi X. törvénycikket, melynek

⁷⁹ Pogány 2014. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary, (2024.11.12.)

⁸⁰ Teleszky 1927. A magyar állam pénzügyei a háború alatt című művéből Pogány 2016. 543-596. által hivatkozva

⁸¹ A jövedelemadóról szóló 1909. évi X. törvénycikk miniszteri indokolása formájában.

pénzügyminiszteri indokolásban Wekerle megindokolta a jövedelemadó megalkotásához fűződő fontosabb döntéseit: *„Az 1848. évi VIII. tc. szellemében igyekszem tehát tovább működni akkor, midőn a törvénybe iktatott másik elvnek: az arányos adóztatásnak megvalósítására töreksem oly módon, hogy az egyenes adók mai bevételi főösszege, a maga lehető változatlanságában, az adózók között igazságosabban és arányosabban szétosztassék, hogy levételessék a teher azok vállairól, a kiknél az ma aránytalanul súlyos s a kikre az ma igazságtalanul nehezedik és átvitessék oda, a hova azt nemcsak az igazság követelményeként átvinni kell, hanem, a hol azt az illető, nagyobb teherviselő képességénél fogva, könnyebben el is bírja. [...] Adórendszerünk sarkpontja ezentul a jövedelemadó lenne, a mely a létminimum adómentességének és a progresszív adózásnak is teret nyit. [...] a jövedelemadónál, a hol minden egyes adózónak bármely forrásból fakadó jövedelme összefoglalva, együttesen kerül adó alá s így az adótárgy helyett az adóalany lépvén előtérbe, mind a létminimum adómentessége, mind a fokozatos adóztatás elve a legtisztábban érvényesülhet.”⁸²*

Az új jövedelemadó nem csak a természetes személyeket, de a gazdasági társaságokat, az egyházakat és a településeket is érintette. Az adóalanyok valamennyi jövedelmét összevontan adóztatta, progresszív módon: a létminimumnak tekintett 800 koronáig adómentességet biztosított – mely egy alacsonyabb beosztású állami tisztviselő éves fizetésével egyezett meg⁸³ –, efelett pedig 0,7%-tól 5%-ig növekedett az adókulcs⁸⁴. Egyes kiugró jövedelmekre, mint az évi 40 000 koronát meghaladó szolgálati illetményekre jövedelempótlékot is meghatározott, ezekben az esetekben az egységes teher maximuma 11%-ot ért el.⁸⁵

Az új jövedelemadót 1911. január 1-jével kívánták hatályba léptetni, azonban végül a bevezetés felfüggesztése mellett döntöttek.⁸⁶ Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy maga Wekerle is igen jelentősnek ítélte az átalakítást, hangsúlyozta, hogy az új adó összességében nem jár az állami bevételek növelésével, sőt valószínűleg romlani is fog az államháztartás helyzete.⁸⁷ Maga Wekerle is arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel Magyarországon a lakosság jelentős részének igen csekély az adóereje, *„fejletlenebb az adóerkölcs”,* és a pénzügyi adminisztrációban is kevesen dolgoznak, ezért *„a személyes jövedelemadó behozatalától - különösen az első időben - nem várhatunk oly nagy eredményeket, mint a minökre ez a*

⁸² A jövedelemadóról szóló 1909. évi X. törvénycikk miniszteri indokolása

⁸³ Juhász 2016. <https://ado.hu/ado/adoreform-1909-ben-jott-a-progressziv-jovedelemadozas/> (2024.11.12.)

⁸⁴ 1909. évi X. törvénycikk 24. §

⁸⁵ 1909. évi X. törvénycikk 66. §

⁸⁶ 1912. évi LXVI. törvénycikk 5. §

⁸⁷ A jövedelemadóról szóló 1909. évi X. törvénycikk miniszteri indokolása

*modern adónem például Poroszországban, Szászországban vagy még Ausztriában is tényleg vezetett.*⁸⁸ E szempontokon túl a nemzetközi politikai feszültségek fokozódása, illetve a hadi célú kiadások emelkedése miatt feltehetőleg nem volt sem idő, sem lehetőség a reform végrehajtására.

Az előkészített adó végül kitűnő alapként szolgált a Kormány számára a világháború kitörését követő pénzügyi nehézségek kezelésekor, ekkor már *„hadsegélyezési adó”* formájában. *„A még mindig tartó háborús helyzet, a hadviselés folytán az államra közvetlenül háruló igen nagy terhek mellett, olyan további, a hadsegélyezés körébe vágó feladatokat is ró az államra, amelyek jelentékeny költségekkel vannak egybekötve s amely költségek az állam rendes bevételeiből nem fedezhetők.”*⁸⁹ Ez volt az egyik indoka annak, hogy már a világháború első évében döntött az Országgyűlés a hadsegélyezés céljaira a jövedelemadónak ideiglenes és részleges életbeléptetéséről szóló 1914. évi XLVI. törvénycikk elfogadásáról.⁹⁰

Az indokolás szerint *„[a]z állam tehát nem zárkozhatik el a hadbavonultak gyámol nélküli családjainak segélyezésén kívül eső egyéb hadsegélyezések elől [...], e kiadások fedezete, helyesen csakis a tehetősebb osztályok megadóztatása útján teremthető elő, már pedig a tehetősebb osztályok, bár természetesen szintén érzik a háború súlyos gazdasági következményeit, ez által még nincsenek megtámadva adóképességükben. Még a háború által előidézett súlyos gazdasági viszonyok között is joggal elvárhatja az államhatalom azoktól, akik aránylag jólétben vannak, hogy tehetségükhez mérten összjövedelmük egy részét a hadsegélyezés céljaira az állam rendelkezésére bocsássák. [...] Egyenes adórendszerünkben az 1909. évi X. törvénycikkbe foglalt, de hatályában az 1913. évi VI. törvénycikkkel felfüggesztett jövedelemadó már megalkotva lévén, annak végrehajtása a kívánt cél érdekében - mint a leggyorsabban igénybevehető expediens - önként kínálkozik.”*⁹¹

A hadsegélyezési adó bevezetésekor a jogalkotói cél az volt, hogy progresszív jövedelemadót vessenek ki *„a tehetősebb egyéneknek különleges célokra való „ad hoc” megadóztatása végett”* annak érdekében, hogy a *„rendkívüli kiadások végleges fedezetéről már most gondoskodjanak”*.⁹²

⁸⁸ A jövedelemadóról szóló 1909. évi X. törvénycikk miniszteri indokolása

⁸⁹ A hadsegélyezés céljaira a jövedelemadónak ideiglenes és részleges életbeléptetéséről szóló 1914. évi XLVI. törvénycikk miniszteri indokolása

⁹⁰ Dr. Láncki 1916. 5-11.

⁹¹ A hadsegélyezés céljaira a jövedelemadónak ideiglenes és részleges életbeléptetéséről szóló 1914. évi XLVI. törvénycikk miniszteri indokolása

⁹² A hadsegélyezés céljaira a jövedelemadónak ideiglenes és részleges életbeléptetéséről szóló 1914. évi

A hadsegélyezési adó a korábban elfogadott jövedelemadóról szóló törvénycikken alapult, annak csupán hatályba léptetve, illetve módosítva egyes részeit. Az új adó alanyai voltak:

- a magyar állampolgárok az összes jövedelmük után, ha a magyar szent korona országaiban laknak,
- a külföldön lakó magyar állampolgárok a magyar szent korona országainak területéről származó összes jövedelmeik után,
- külföldi állampolgárok, ha a magyar szent korona országaiban laknak, vagy ha legalább egy évig folyamatosan itt laknak,
- egyes különleges „*vagyontömegek*”, úgymint „*a közbiztosságok, a volt úrbéri közösségek, a vagyonközösségek és a horvát-szlavonországi földközösségek*”

abban az esetben, ha az 1914. évi összesített jövedelmük a 20 000 koronát meghaladta.⁹³ A törvénycikk lehetővé tette, hogy egyes tételekkel az adóalapot csökkentsék, így például a hadsegélyezési célokra igazoltan adott önkéntes adományok összegével.⁹⁴

Az adó mértéke egyes sávok szerint tételesen volt meghatározva, 20 000 korona fölött évi 730 koronától indult – mely mintegy 3,6%-os kulcsnak feleltethető meg -, és a jövedelem emelkedésével fokozatosan nőtt, elérve az 5%-os tehernek megfelelő mértékű maximumot.⁹⁵

Az Országgyűlés a rendkívüli körülményekre tekintettel méltánylást érdemlő esetekre is szabályt alkotott. Eszerint, ha már az adókiivetés időpontjában megállapítható, hogy az adózó 1915. évi jövedelme nem fogja elérni az alapnak tekintett megelőző évi összeget katonai szolgálata, munkaképtelensége vagy „*egyéb csapások által okozott károk miatt*”, akkor esetében az adót arányosan mérsékelni kell, sőt 20 000 korona alá eső jövedelem esetén mentesíteni is kell az adó megfizetése alól. Utólagosan is mérsékelhető a teher, ha igazolható módon legalább 30%-os csökkenés állt be a jövedelemben.⁹⁶ Megjegyzendő, hogy az adót később kiterjesztették, hiszen a 20 000 koronás határt 1917-től a felére, 10 000 koronára csökkentették.⁹⁷

Az Országgyűlés azonban további új adónak, a hadi nyereségadónak a bevezetéséről is döntött 1916-ban, a korábban bemutatott dán mintára, erősen építve annak német-osztrák változatára az 1916. évi XXIX. törvénycikk megalkotásakor: „*Ausztriában az 1916. évi április 16-án kelt*

XLVI. törvénycikk miniszteri indokolása

⁹³ 1914. évi XLVI. törvénycikk 1. §

⁹⁴ 1914. évi XLVI. törvénycikk 4. §

⁹⁵ 1909. évi X. törvénycikk 24. §

⁹⁶ 1914. évi XLVI. törvénycikk 8. §

⁹⁷ 1916. évi XXVI. törvénycikk 1. §

császári rendelet alapján történik a jövedelemnövekedésnek megadóztatása. E rendelet főbb intézkedésének ismertetését mellőzhetőnek vélem, mert tekintettel arra a kölcsönhatásra, amely a Monarchia két államának közgazdasága között fennáll, s nehogy a hadseregszállítások tekintetében a magyar ipar- és kereskedelem az osztrákkal szemben hátrányosabb helyzetbe jusson, azt tartom, hogy hacsak enyhébben nem akarnók megadóztatni a hadinyereségeket, amire nincs semmi ok, a hadinyereségek megadóztatása nálunk lényegében nem nagyon térhet el az Ausztriában érvényesülőtől s ezért a jelen törvényjavaslat ugyanazokon az alapelveken nyugszik és ugyanazokat az adótételeket alkalmazza, mint az osztrák császári rendelet.”⁹⁸

Az újabb közteher szükségességét a Tisza-kormány azzal indokolta, hogy „az erkölcsi igazságosság szempontjából is természetes az a törekvés, hogy a felmerült terhek legalább részben azokra háríttassanak, akiknek a háborúból akár közvetve, akár közvetlenül hasznuk volt. [...] Érthető tehát az a mind általánosabbá vált felfogás, hogy azok, akiknek jövedelmi vagy vagyoni viszonyai a háború alatt javultak, gazdagodásuk arányához képest fokozottabb mérvben vonassanak be a közterhek viselésébe.”⁹⁹

A magyar hadi nyereségadó kiterjedt mind a természetes személyekre, mind a gazdasági társaságokra, és az 1914., 1915., és 1916. év után realizált „nyereségtöbblet” képezte az adó alapját, tehát visszamenőlegesen is adóztatott.¹⁰⁰ A nyereségtöbblet mint adóalap megállapítása során akként kellett eljárni, hogy az 1914. augusztus 1-jét megelőző 5 év nyereségeinek átlagát kellett alapul venni, a legalacsonyabb és a legmagasabb év eredményét azonban figyelmen kívül kellett hagyni.¹⁰¹ Az adókulcs a belföldi vállalatoknál a nyereségtöbbletnek a vállalat saját tőkéjéhez való aránya alapján 10%-tól 35%-ig emelkedtek, a magasabb kulcsok alá csak azok a vállalatok eshettek, melyeknek nyereségtöbblete saját tőkéjükhöz képest „*abnormálisan nagy*”.¹⁰² Külföldi vállalatok esetén a kulcs a nyereségtöbblet nagyságától függően 20-40% között mozgott.¹⁰³

Természetes személyek esetén a hadi nyereségadó alapja az a jövedelem-többlet, amelyet a háború egyes éveiben az 1913. évi jövedelmükkel szemben ténylegesen elértek. Az adókulcs a többlet növekedésével arányosan nőtt, 5%-tól 45%-ig terjedhetett¹⁰⁴, viszont az

⁹⁸ A hadi nyereségadóról szóló 1916. évi XXIX. törvénycikk miniszteri indokolása

⁹⁹ A hadi nyereségadóról szóló 1916. évi XXIX. törvénycikk miniszteri indokolása

¹⁰⁰ 1916. évi XXIX. törvénycikk 1. §

¹⁰¹ 1916. évi XXIX. törvénycikk 5. §

¹⁰² A hadi nyereségadóról szóló 1916. évi XXIX. törvénycikk miniszteri indokolása

¹⁰³ 1916. évi XXIX. törvénycikk 6. §

¹⁰⁴ 1916. évi XXIX. törvénycikk 12. §

évi 13 000 koronát el nem érő jövedelmeket mentesítették az adó alól.¹⁰⁵ Az egyes jövedelmek megállapítása során a törvénycikk – a hadsegélyezési adóhoz hasonlóan – a Wekerle-féle jövedelemadóra épített, különösen, hogy a hadsegélyezési adó miatt annak 20 000 koronát meghaladó jövedelemre vonatkozó részei már hatályba léptek, így a 1914. és 1915. évi jövedelemadatok már rendelkezésre is álltak.¹⁰⁶

Összefoglalóan megállapítható, hogy bár Magyarországon az első modern jövedelemadóról szóló törvény a maga egészében sosem léphetett hatályba, azonban komplex kidolgozottsága okán kiváló alapot nyújtott a világháború éveiben ahhoz, hogy segítségével a kormányok a megugró kiadások és a csökkenő bevételek problémáját viszonylag gyorsan kezeljék. A hadsegélyezési adó a magas jövedelműek különadójaként írható le, míg a hadi nyereségadó az „extraprofitadók” előképeként jelent meg – nem csupán Magyarországon, de a korabeli Európa majd összes országában. Tény, hogy ezek bevezetésével a budapesti kormányzat a háborús kiadások csupán töredékét tudta finanszírozni, ám Ausztriához képest ezek az adók ténylegesen befolyó bevételt jelentettek, melyek valamelyest mérsékelni tudták az ország eladósodottságának mértékét, különösen a birodalom másik részéhez viszonyítva. Gazdasági és pénzügyi megfontolások mellett részben társadalmi célokat is szolgáltak, különösen, ami a hadsegélyezési adót illeti. A szociálisan nehéz helyzetbe került családok megsegítése ugyanis a társadalom egésze számára támogatott kormányzati elhatározás volt, de még így is érdekesnek hat, hogy az adót az érintettek nem csupán megfizették, de voltak, akkor önkéntesen is teljesíteni kívánták ezt a fizetési kötelezettséget.¹⁰⁷

Felhasznált irodalom

Arnold, A. J. (1999): Profitability and capital accumulation in British industry during the transwar period, 1913–1924. *The Economic History Review*, 52(1), 45-68. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-0289.00118>

Bach, S. (2019): 100 years of the modern German tax system: Foundation, reforms, and challenges, DIW Weekly Report, ISSN 2568-7697, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW), Berlin, Vol. 9, Iss. 46/48, 407-413. DOI: https://doi.org/10.18723/diw_dwr:2019-46-1

¹⁰⁵ 1916. évi XXIX. törvénycikk 9. §

¹⁰⁶ A hadi nyereségadóról szóló 1916. évi XXIX. törvénycikk miniszteri indokolása

¹⁰⁷ A hadi nyereségadóról szóló 1916. évi XXIX. törvénycikk miniszteri indokolása

Badsey, S. (2014): Great-Britain, International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/great_britain, (2024.06.20.)

Bartels, C. (2019): Top Incomes in Germany, 1871–2014. *The Journal of Economic History*, 1–39. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022050719000378>

Billings, M., Oats, L. (2014): Innovation and pragmatism in tax design: Excess Profits Duty in the UK during the First World War. *Accounting History Review*, 24(2–3), 83–101. DOI: <https://doi.org/10.1080/21552851.2014.963951>

Cohn, E. (1928): Danmark under Den store Krig. En økonomisk Oversigt, [Dánia a Nagy Háború idején. Egy közgazdasági áttekintés] Copenhagen

Daunton, M. J. (1996): HOW TO PAY For The War: State, Society and Taxation in Britain, 1917-24. *The English Historical Review*, CXI(443), 882–919. DOI: <https://doi.org/10.1093/ehr/cxi.443.882>

Daunton, M. J. (2002): *Just Taxes: The Politics of Taxation in Britain, 1914-1979*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511550027>

Gallhofer, S., Haslam, J. (1991): The aura of accounting in the context of a crisis: Germany and the first world war. *Accounting, Organizations and Society*, 16(5-6), 487–520. DOI: [https://doi.org/10.1016/0361-3682\(91\)90039-H](https://doi.org/10.1016/0361-3682(91)90039-H)

Gerd, H. (2017): Sparen in der "Nullzinsphase". *Privatanleger und der Kapitalmarkt in Deutschland im Ersten Weltkrieg*, IBF Paper Series, No. 02-17, IBF - Institut für Bank- und Finanzgeschichte, Frankfurt a. M., <https://hdl.handle.net/10419/162208> (2024.11.11.)

Gross, S. (2014): War Finance (Germany), International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_germany (2024. 07.18.)

Hansen, S., A., Henriksen, I. (1984): *Sociale brydninger. Dansk socialhistorie 1914-39*, Copenhagen [Társadalmi konfliktusok. Dán társadalomtörténet 1914-39]

Hobson, R. K., Sørensen, T., Åselius, N. A., Gunnar: "Introduction. Scandinavia in the First World War", in Ahlund, Claes (ed.): *Scandinavia in the First World War. Studies in the War Experiences of the Northern Neutrals*, Lund 2012, pp.16, ISBN: 978-91-87121-57-9

Johnson, D. L. (1963): Comparison of internal taxation and borrowing in Great Britain and Germany in the First World War, University of Montana, Graduate Student Theses, Dissertations, & Professional Papers. 1864. <https://scholarworks.umt.edu/etd/1864> (2024.11.11.)

Jones, E. (1987): A History of GKN, Vol. 1, Innovation and Enterprise, 1759-1918, Basingstoke: Macmillan. DOI:10.1007/978-1-349-066-29-2

dr. Juhász, I. (2016): Adóreform 1909-ben: jött a progresszív jövedelemadózás, 2016. június 17., <https://ado.hu/ado/adoreform-1909-ben-jott-a-progressziv-jovedelemadozas/> (2024.11.12.)

Dr. Láncki, J. (1916): A hadsegélyezési adó és az új jövedelemadó, 5-11. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, ötödik kiadás, Budapest, <https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15058/00071190.pdf;jsessionid=C0AC3F013D55F1483D3E1A63B0AFE011?sequence=1> (2024.11.12.)

Keynes, J. M. (1920): The Economic Consequences of the Peace, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351304641>

Kuczynski, R. R. (1923): German Taxation Policy in the World-War, The Journal of Political Economy, Vol 31., November 9. 763-789. <http://www.jstor.org/stable/1822444> (2024.11.11.) DOI: <https://doi.org/10.1086/253562>

Nason, J. M., Vahey, S. P. (2007): The McKenna rule and UK world war I finance, American Economic Review, 97 (2): 290–294. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.97.2.290>

Okonomiske Oversigter I. Danmark Februar 1916 – Maj 1916, <https://tidsskrift.dk/nationaloekonomisktidsskrift/article/view/59339/81979> (2024.11.12.)

Pogány, Á. (2014): War Finance (Austria-Hungary), International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary (2024.11.12.)

Pogány, Á. (2016): Kriegskosten und Kriegsfinanzierung. Die Finanzgebarung der österreichisch-ungarischen Monarchie während des Ersten Weltkriegs (1914-1918), 543-596. In: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. DOI: <https://doi.org/10.1553/0x003490d1>

Qvarnström, S. (2014): Sweden, International Encyclopedia of the First World War, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sweden>

Rafner, C. (2024): Merindkomstskat, Told- og skatthehistorisk leksikon, Told- og Skatthehistorisk Selskab, <https://www.zise.dk/data.aspx?oId=38> (2024.05.18.)

Sørensen, N. A. (2014): Denmark, International Encyclopedia of the First World War, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/denmark>, (2024. 05. 18.)

Stamp, J. C. (1917): The Taxation of Excess Profits Abroad, The Economic Journal, Vol. 27, No. 105 (Mar., 1917), 26-37. DOI: <https://doi.org/10.2307/2222396>

Stamp J. C. (1932): Taxation During the War, Journal of the Royal Statistical Society, Vol. 95, No. 3., 658-683. DOI: <https://doi.org/10.2307/2342039>

Sveriges Riksbank (2018): From the first, tot he second world war, https://www.riksbank.se/globalassets/media/riksbanken-350-ar/tidslinjen/fran-varldskrig-till-varldskrig/255-321-from-the-first-war-to-the-second_eng.pdf (2024.11.10.)

Sveriges Riksdag, 1915. évi 196. számú indítvány; https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/proposition/kungl.-maj.ts-nad.-proposition-nr-196_dc30196/html/ (2024.11.10.)

Sveriges Riksdag, 1916. évi 322. számú indítvány tárgyalása a második kamarában; https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/motioner-i-andra-kammaren-nr-322_dd2o322/html/ (2024.11.10.)